

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІНТЕГРАЦІЙНОЇ ЗАКОНОМІРНОСТІ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ФІНАНСОВОМУ ПРОСТОРИ

Рокоча В.В., д.е.н., професор, Університет економіки та права (УЕП) «КРОК»,
Ковтонюк К.В., аспірантка, УЕП «КРОК»

У статті досліджуються передумови розвитку інтеграційної закономірності в європейському фінансовому просторі, що проявляється на мікро- та макрорівнях, а також рівень фінансової інтеграції.

Ключові слова: інтеграційні закономірності, фінансова інтеграція

ВСТУП

Фінансова інтеграція, обумовлена об'єктивною закономірністю до інтернаціоналізації всіх сфер господарського життя, може розвиватися як дійсно життєздатний процес із успішним результатом, якщо дотримується головна загальна тенденція, а саме — поетапне й послідовне просування інтеграційних процесів від нижчих стадій до більш високих. У тісному взаємозв'язку з нею перебуває інша загальна тенденція — необхідність дотримання балансу на кожному етапі між об'єктивною ринковою основою інтеграційних процесів і суб'єктивним регулюючим початком. Форсований перехід до більш зрілих стадій інтеграційного процесу без завершення попередніх етапів і порушення балансу ринкового й регулюючого начал чреватий ризиком провалу планів фінансової інтеграції [1, с. 66], оскільки при завершенні формування кожного інтеграційного механізму інші механізми не виростають із нього, як виростили б «стадії» єдиного закономірного процесу... негативні стимули, тобто стимули повернення до менш інтегрованих форм, нарастають експоненціально в міру завершення будівництва кожного специфічного інтеграційного механізму. Особливо це відноситься до валютно-фінансової інтеграції... валютний союз не виростає з фінансової інтеграції, а інституціональна форма єдиної грошової системи не виростає, у свою чергу, з менш жорстких елементів валютного союзу тощо. Навпроти, розвиток кожної форми економічної інтеграції знижує практичну ймовірність розвитку нових її форм [2, с. 129], які модифікуються в процесі його різнорівневого прояву. Такі процеси прийнято називати дворівневою інтеграцією. У свою чергу, це робить актуальним з'ясування її рис та того, як вони впливають на темпи просування процесу економічної інтеграції та яке місце відводиться інтеграційному розвитку регіонального фінансового простору.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Так, аналіз процесів реалізації порівневої інтеграційної закономірності досить глибоко досліджується багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими, зокрема, Клименком Н.П., Кульпінським С.В., Лук'яненком Д.Г., Чернегою О.Б. та ін. Втім, більшість вчених визначають даний поділ на основі взаємодії суб'єктів господарювання, які виступають її інтеграторами. Проте, тісна взаємодія та взаємообумовленість розвитку інтеграційного процесу на мікро- та макрорівнях залишається поза їх увагою, що викривляє уявлення про складність реалізації інтеграційної закономірності.

Метою статті є з'ясування передумов розвитку процесу економічної інтеграції та визначення місця в ньому фінансової складової, що дозволить проаналізувати ступінь розвитку інтеграції регіонального фінансового простору.

РЕЗУЛЬТАТИ

Інтеграційна закономірність опирається на об'єктивний процес інтернаціоналізації господарського життя як на свою основу. Будучи якісно новим щаблем інтернаціоналізації, вона з'являється на тій стадії розвитку останньої, коли потреби розвитку продуктивних сил вступили в протиріччя з вузькими рамками економік окремих країн [3, с. 59]. При цьому саме виникнення інтеграції — явище не тимчасове, не випадкове, а процес закономірний. Тобто його не можна не враховувати у зовнішній і внутрішній політиці [4, с. 96] як економічної так і фінансової сфер, що пов'язано з паралельністю просування їх інтеграційних процесів. Так спільна економічна політика необхідна, щоб сформувати на території усіх держав-членів єдиний економічний простір, в рамках якого компанії та населення всюди мали б однакові умови для господарської діяльності. Для цього необхідна спільна фінансова політика і грошова одиниця. З іншого боку, сам фінансовий союз не можливий без спільної економічної політики, так як єдина валюта не зможе функціонувати при істотно відмінних один від одного національних темпах інфляції, відсоткових ставках, рівнях державного боргу і т.д. Внутрішній економічний і фінансовий простори повинні стати як можна більш однорідні та наблизитися за своїми характеристиками до мононаціонального [5, с. 52]. Найбільших успіхів в даному процесі було досягнуто Європейським союзом як провідним інтеграційним об'єднанням, що якнайдалі просунувся на шляху економіко-фінансової інтеграції.

Спроби відновлення Європи почали інтенсивно вживатися вже після Другої світової війни, що істотно зменшила її економічний потенціал. Відбулося різке скорочення рівня ВВП в 1945 році, що відсувало Італію на рівень 1909 р., Німеччину — 1908 р., Францію — 1891 р., Австрію — 1886 р. [6, с. 4-5]. Проте, під впливом науково-технічної революції прискорився розвиток виробничих сил, що

проявлявся в посиленні процесу економічної інтеграції. Остання стала настільки сильною, що вся підприємницька діяльність країн, так само як і функціонування економік окремих — не тільки малих, але середніх і великих — країн, виявилася в сильній залежності від ступеня залучення у зовнішньоекономічні зв'язки та створювало основу розвитку процесу мікроінтеграції, а той, в свою чергу, процесу макроінтеграції. Проте, розвиток інтеграційної закономірності визначає й зворотній зв'язок, тобто закріплення процесу макроінтеграції здійснюється на основі укладення багатосторонньої угоди між країнами, що втрачають частину державного суверенітету. Частина ж втрачених повноважень країн-членів інтеграційного угруповання переходить до наднаціональних органів, що здійснюють їх реалізацію та створює основу для розвитку мікроінтеграції.

Зокрема, на ранніх етапах свого розвитку мікроінтеграційний процес, посилювався швидким розвитком виробничих сил, пов'язаних з науково-технічною революцією. Цей вирішальний об'єктивний фактор поглиблення інтернаціоналізації господарського життя, а отже, і підвищення інтенсивності зовнішньоекономічних відносин діяв по декількох напрямках. Насамперед науково-технічна революція сприяє підвищенню ефективності суспільного виробництва шляхом збільшення виробничої потужності засобів праці, що досягається на основі подальшої концентрації виробництва й підвищення його оптимальних техніко-економічних розмірів, що реалізується через дію двох тенденцій. З одного боку, збільшення обсягу виробництва, забезпечує досягнення мінімальних витрат на одиницю продукції відповідно до дії закону вартості. Крім того, на процес ціноутворення впливає також закон попиту та пропозиції. Проте не зважаючи на позитивну тенденцію зниження ціни на товари та послуги не спостерігається (4% в 1960 р. до 8% 1984), оскільки окреслена закономірність проявляється як контртенденція в результаті впливу додаткового зовнішнього фактору — інфляції. З іншого боку, зростання обсягів виробництва суб'єктів мікрорівня, призводить до розширення їхніх виробничих потужностей. Так протягом 50—60 років мінімальні розміри оптимального підприємства в автомобільній промисловості збільшилися в 4 рази, у чорній металургії — в 1,5 рази, у нафтопереробній промисловості й у виробництві цементу — в 2 рази, у борошномельній промисловості — на 30% і т.д. Одночасне збільшення розмірів виробництва поєднується з розвитком усе більш вузької спеціалізації, що також призводить до економії на витратах та максимізації прибутку. Тобто зростання доходів підприємств, що обґрунтовується дією законів накопичення та конкуренції, спрямовуються у більш ефективні сфери. Зокрема, стрімке зростання обсягу прямих іноземних інвестицій в 1975 році перевищувало 450 млрд. дол. в порівнянні з 53 млрд. дол. в 1938 році [7, с. 109-116].

Механізм західноєвропейської фінансової інтеграції, включає не тільки державні та наддержавні утворення, діяльність яких проявляється у монетарному та бюджетному регулюванні. Важливою його складовою є великі господарські комплекси — багатонаціональні (БНК) і транснаціональні (ТНК) корпорації, що здійснюють управління значною кількістю фінансових ресурсів.

Основний інтегруючий ефект суб'єктів мікрорівня належить БНК і полягає в тому, що вони сприяють найшвидшому дозріванню матеріальної основи регіональної економічної інтеграції. Ця основа, як відомо, складається в розвитку продуктивних сил і зростаючому рівні міжнародного усупільнення виробництва. БНК активно впливає на ці процеси, прискорюючи тим самим у ряді регіонів переростання більш низьких форм інтернаціоналізації господарського життя в інтеграцію.

Головним інтегратором інтеграційних процесів мікрорівня в країнах Західної Європи повинні були стати багатонаціональні компанії, що дозволили б об'єднати капітали кількох європейських країн задля створення великих господарських утворень, що змогли б конкурувати з американськими ТНК. І з цією метою країни-члени інтеграційного об'єднання, забезпечували привілейовані умови вітчизняним багатонаціональним і транснаціональним компаніям. Якщо наприкінці 50-х років вони закупали приблизно 15% всіх товарів і послуг, що випускалися, то наприкінці 60-х років ця частка збільшилася до 20%, а в Англії вона навіть перевищує середній показник. Замовлення на обладнання та інші засоби виробництва надавалися лише вітчизняним компаніям. В ЄЕС наприкінці 1971 р. більше 99% урядових контрактів на закупівлю розміщувалися в середині інтеграційного об'єднання. Такий державний ринок захищає великі компанії від іноземної конкуренції краще, ніж будь-які заходи торговельної політики. Проте, мікроінтеграційний процес, обумовив необхідність розвитку не лише процесу макроінтеграції, але й забезпечує взаємообумовленість та взаємозалежність двох процесів. По-перше, налагодження повноцінних міжнародних розрахунків європейських багато- і транснаціональних компаній з третіми суб'єктами господарювання здійснювалося Європейським платіжним союзом (ЄПС), а внутрішні ж розрахунки та управління ресурсами ЄПС — Банком міжнародних розрахунків в Базелі (БМР). По-друге, на вищому ж рівні також закріплювалися пільгові умови для компаній вугледобувної та сталеливарної промисловості, які отримували субсидії та позики з фондів Європейської Спільноти з вугілля та сталі (ЄСВС). Крім того, країни-члени інтеграційного угруповання, здійснювали також безпосереднє втручання в процеси концентрації та заохочення всіляких злиттів між більш великими компаніями для створення в різних галузях економіки гігантських конкурентних компаній. Так, з 1955-1970 рр. в Англії відбулося 14072, в ФРН — 912 і у Франції — 21734 злиттів та поглинань, що призвели до зростання великих компаній, які ставали все більш конкурентоспроможними. Запекла боротьба між компаніями окремих країн вийшла з етапу окремих

зіткнень (таких, як «годинникова війна» між США та Швейцарією в середині 50-х років, «куряча війна» між компаніями США та ЄЕС на початку 60-х років, «соєва війна» між компаніями США та ЄЕС на початку 70-х років, «винна війна» між Італією та Францією в квітні 1974 року і т.п.). Підтримка експортерів державами отримала настільки різноманітний і агресивний характер, що стала об'єктом взаємних обвинувачень країн один одним у використанні несумлінних прийомів конкуренції. Тобто, до кінця 50-х років макроекономічна інтеграція передбачала безпосередню підтримку суб'єктів підприємницької діяльності з метою їх укрупнення та підвищення конкурентоспроможності, а також налагодження міжкраїнових і міжнародних розрахунків, зменшуючи трансакційні витрати через дію закону трансакційних витрат.

На початку 60-х років XIX століття лідери країн ЄЕС, змінюють пріоритети основних інтеграторів процесу мікроінтеграції з БНК на ТНК. Вони передбачають, що компанії західноєвропейських країн на рівноправних умовах можуть створити транснаціональні «європейські компанії» нового типу для досягнення стратегічних цілей, зокрема спільному інвестуванню у сфери економіки, які в найбільшій мірі залежать від технічного прогресу, фінансування довгострокових НДДКР і фундаментальних досліджень. В середині 60-х років частка держави в їх фінансуванні складає у Франції близько 2/3, в Англії більше S, в ФРН та Італії — 1/3 усіх затрат. Одночасно держава приймала на себе промислове запровадження тих нових відкриттів та винаходів, які відрізнялися високою капіталоємністю і більшим ступенем ризику з точки зору окупності витрат і прибутковості [3, с. 135-137].

Таким чином, сприяння подальшому розвитку мікроінтеграційних процесів зумовлює консолідацію бюджетних коштів країн-членів інтеграційного об'єднання (створення бюджету ЄСВС та Євроатому, а потім їх об'єднання в бюджет Співтовариства), які наповнювалися за рахунок країн-учасниць із їх національних бюджетів пропорційно питомій вазі в загальному об'ємі ВВП та розподілялися через різні фонди. А також, координування грошової політики країн-членів Співтовариства та запровадження європейської розрахункової одиниці (єро), яка виконує технічну функцію умовно розрахункової одиниці при проведенні фінансово-кредитних операцій різних установ та фондів Співтовариства, а також визначення єдиних цін на сільськогосподарську продукцію.

З 70-х років макроінтеграційні процеси на європейському фінансовому просторі прискорилися як в монетарній так і в бюджетній сферах.

Монетарна макроінтеграція ознаменувалася запровадженням меж коливання європейських валют («валютна змія») та вразі її неефективності введення європейської валютної одиниці, що виконувала функції засобу платежу між валютними органами Співтовариства та засобу накопичення офіційних ліквідних резервів. Крім того, монетарна сфера стала більш контрольованою з боку наднаціональних органів, а саме: скасовуються обмеження свободи надання послуг у сфері діяльності банків та інших фінансових установ, а також запроваджується механізм надання країнам-членам коротко- та середньострокових позик з метою вирівнювання їх платіжних балансів, що діє в рамках Європейського фонду валютного співробітництва та Європейської валютної системи. Тобто, створювалися передумови подальшого розвитку регіонального фінансового простору на основі лібералізації та уніфікації валютної політики Співтовариства, зокрема скасування обмежень на рух капіталу між юридичними та фізичними особами держав-членів; свобода здійснення безготівкових розрахунків; надання «єдиної банківської ліцензії» та інвестиційних послуг у сфері цінних паперів; узгодження законодавчої бази ЄС у сфері застосування та діяльності кредитних відносин відповідно до спільної регулятивної структури тощо.

Зміни в бюджетній макроінтеграційній складовій стосувалися чергової перебудови структури та¹ та зміни умов функціонування суб'єктів мікрорівня². Останні ж в міру збільшення свої розмірів і ускладнення внутрішньокорпоративних відносин в системі організації, вдосконалювали власну фінансову систему. ТНК надають своїм фінансовим компаніям функції своєрідних комерційних банків, що обслуговують внутрішньокорпоративні кредитно-фінансові зв'язки. Поряд з мобілізацією позичкового капіталу на місцевому та міжнародному ринку вони здійснюють приватні операції з вільними грошовими коштами, тобто валютні операції з метою зменшення збитків, пов'язаних з кризовими коливаннями валютних курсів, а заодно і отримання спекулятивного прибутку на коливаннях валютних курсів. Також максимізацію цільової функції ТНК забезпечує ряд прийнятих законодавчих актів, що усувають податкові перешкоди на шляху руху капіталу.

¹ Структура єдиного бюджету Співтовариства була значно розширена, оскільки включала ЄСФ, ЄФОГ, ЄРФ, а також бюджети ЄСВС і Євроатому. Крім того, був створений Новий інструмент Співтовариства (НІС або фонд Ортол) з метою залучення додаткових ресурсів для кредитування проектів в рамках проведення спільної економічної політики Співтовариства. Наповнення єдиного бюджету та численних фондів, здійснювалося за рахунок власних коштів, тобто визначеної частини податків та мит, що надходять до нього оминаючи національні бюджети.

² Зміни в діяльності суб'єктів мікрорівня, стосувалися створення єдиної податкової бази та визначення методу розрахунку податку, але ставки були не уніфікованими; введення системи подвійних ставок згідно якої доходи акціонерів обкладаються єдиним податком; визначення оподаткованого кола товарів і послуг.

Впродовж подальшого розвитку мікроінтеграційних процесів на європейському фінансовому просторі майже нічого не змінюється і як наслідок продовжується негласне протистояння компаній. Наднаціональні ж органи зіштовхуються зі складною дилемою, а саме бажання запобігти небезпечній концентрації виробництва суперечить бажанню стимулювати координацію і раціоналізацію для підвищення рентабельності економіки ЄС. Тому наднаціональне регулювання конкуренції в період створення економічного і валютного союзів досить ліберальне.

Одним з ключових напрямків конкурентної політики, що безпосередньо торкається інвестиційної діяльності ТНК є заборона укладення угод горизонтального і вертикального характеру між двома і більше компаніями, якщо частка ринку товарів і послуг, що представляють собою предмет угоди, складає більше 5% ринку даних товарів і послуг в ЄС, а сукупний річний дохід компаній, що укладають угоду, перевищує 200 млн. євро. Основним елементом регулювання конкуренції є також заборона зловживання домінуючим положенням на Спільному ринку великих компаній, що контролюють більше 40% відповідної продукції ЄС. Додатковим заходом стало введення Європейською радою поправки до існуючої постанови від 1990 року, що передбачає на наднаціональному рівні контроль за злиттями та поглинаннями. Відповідно контролю підлягають компанії сукупний обіг яких перевищує 2,5 млрд. євро, а сукупний обіг компаній, що приймають участь перевищує 100 млн. євро в кожній з принаймні трьох країн ЄС. Дві ж країни (кожна), що приймають участь повинні мати обіг більше 25 млн. євро в кожній з цих трьох країн. Дія цієї постанови та поправки поширюється на трансграничні операції між ТНК як країн ЄС, так і третіх країн, що функціонують на єдиному ринку.

Найбільшим стимулюючим заходом інтеграційного процесу єдиного економічного та фінансового просторів, стало створення Європейського Союзу на основі Маастрихтського договору. Останній передбачав об'єднання усіх напрямків інтеграційного процесу «під дахом» загальних інтеграційних інститутів і загального законодавства [9, с. 40-41]. Крім того, досягнення високого ступеню стійкої конвергенції економічного і фінансового просторів, визначалися на основі ряду критеріїв [9, с. 265]:

1) досягнення високого ступеня стабільності цін, який визначається рівнем інфляції за останні 12 місяців, що не має перевищувати більш ніж на 1,5 процентних пункти середній рівень такого показника принаймні по трьох країнах ЄС, що досягли найбільшої стабільності цін;

2) стійкість фінансового стану уряду, яка вважається досягнутою при державному бюджеті, вільному від надмірного дефіциту. Тобто дефіцит за нормальних умов не повинний перевищувати 3% ВВП при співвідношенні державного боргу до ВВП не більш ніж 60 %;

3) дотримання встановлених меж курсових коливань, що забезпечуються механізмом валютних курсів (МВК) Європейської валютної системи, принаймні протягом двох років і без наявності напруги у такому дотриманні;

4) динаміка «зближення» досягнутого країною в рамках ЄС та її участі у МВК, що відображається рівнем її довгострокових процентних ставок, який за останні 12 місяців не повинний більш ніж на 2 процентних пункти відрізнятись від середнього рівня цього показника принаймні по трьох країнах ЄС, що домоглися найбільшої стабільності цін.

Дотримання макроекономічної конвергенції означає не тільки своєчасне виконання встановлених критеріїв на момент перевірки дотримання умов вступу до валютного союзу, але, як процес, який із створенням валютного союзу тільки розпочинається. Саме від збереження довготривалої конвергенції залежатиме стабільність подальшого економічного розвитку та успіху європейської інтеграції в цілому. Оскільки на передодні вступу до Європейської валютної системи (ЄВС) не всі країни відповідали вищезазначеним критеріям. Так, допустимий рівень інфляції (2,7%) та довгострокових відсоткових ставок (7,8%) був перевищеним лише Грецією (5,4% і 9,8% відповідно у 1997 р.). Суттєва конвергенція була досягнута в питаннях стабільності валютних курсів, які протягом двох років підзвітного періоду майже не відхилялися від меж діапазону у $\pm 2,25\%$, що був визначений на момент укладення Маастрихтського договору (але рішення про розширення діапазону коливань ЄВС до $\pm 15\%$ було прийнято 02.08.1993 р.). Дотримання останнього критерію, тобто дефіциту державного бюджету по-різному дотримувалося країнами ЄС. Три країни ЄС Данія, Ірландія та Люксембург мали у 1997 році профіцит бюджету. Дефіцит вії країнах ЄС був нижчим референтної величини (крім ФРН, дефіцит бюджету якої становив 3%). Хоча у більшості випадків цей критерій було дотримано лише в рік перевірки. У шістьох країнах величина дефіциту знаходилась в межах між 2,5% та 3%. Греція — єдина країна ЄС, дефіцит якої перевищив референтну величину (4%). В деяких країнах дефіцит вдалося скоротити переважно завдяки трансфертним платежам з бюджету ЄС.

Лише чотири країни ЄС дотрималися критерію заборгованості, в яких він перевищив референтної величини у 60% (Фінляндія, Франція, Люксембург та а Британія). Серед 11 інших країн ЄС лише в ФРН та Португалії фактична заборгованості була трохи більшою референтної позначки (ФРН в, Португалія — 62%). Для інших дев'яти країн цей критерій залишився неподоланим бар'єром [10, с. 64-65]. Проте, неповна відповідність Маастрихтським критеріям, характерна також і для наступних країн-членів ЄВС, зокрема Греції (приєдналася до ЄВС 1 січня 2001 р.), Словенії (1 січня 2007 р.), Кіпру і Мальти (1 січня 2008), а також Словаччини (1 січня 2009 р.). Загальна ефективність розвитку інтеграційного процесу в межах як мікро- так і макрорівнів європейського фінансового простору, здійснюється на основі показника фінансової відкритості — IFIGDP_{eu} (рис. 1).

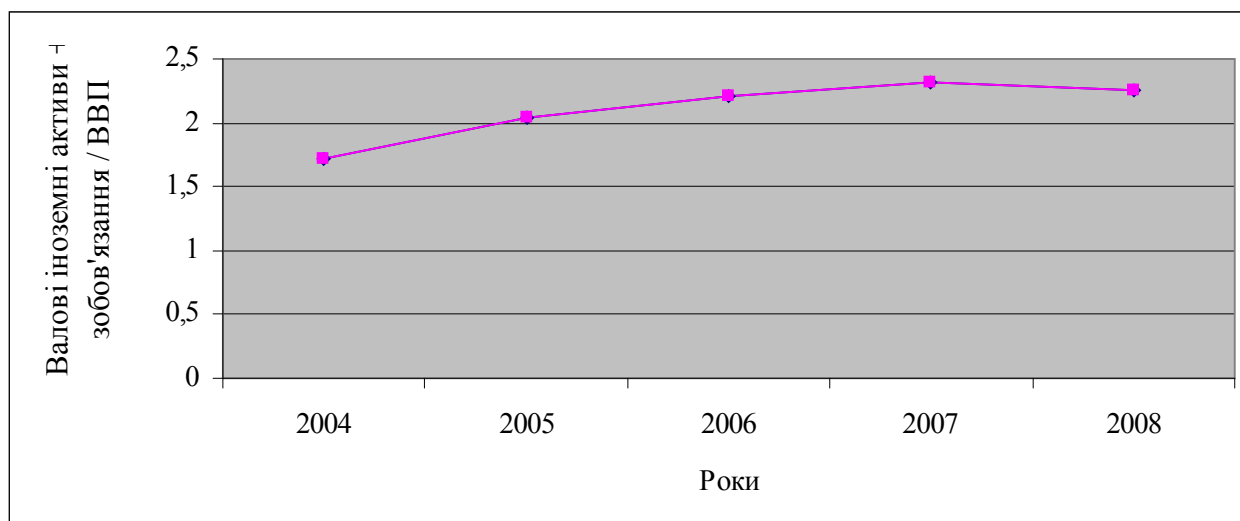

Рис. 1. Розвиток процесу фінансової інтеграції в країнах ЄС

Джерело: розраховано автором на основі 11, 12, 13

Як випливає з даних рис. 1, еволюція даного коефіцієнту зросла до 226 % протягом п'яти років та характеризується істотним зростанням на рівні 54% порівняно з 2004 р. Перевищення показником фінансової відкритості (фінансової інтеграції) граничного рівня в 50%, визначає створення сприятливих макроекономічних передумов розвитку процесу фінансової інтеграції в країнах ЄС. Але ступінь розвитку фінансового простору інтеграційного об'єднання ($GEQGDPeu$) зростає значно повільнішими темпами (рис. 2), тобто в 1,5 рази менше по відношенню до показника відкритості ($IFIGDPeu$).

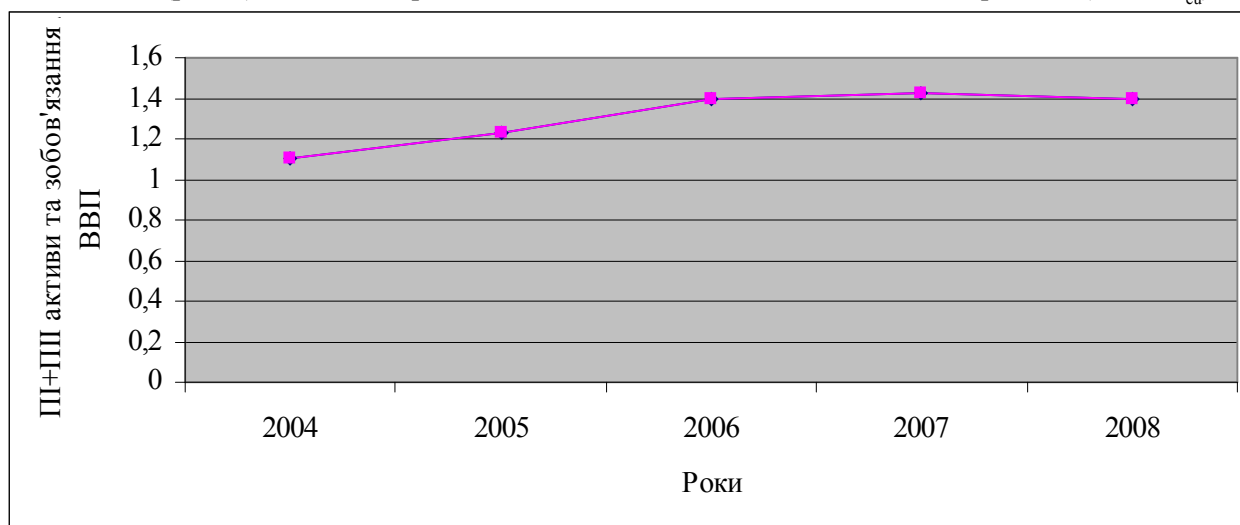

Рис. 2. Рівень фінансової інтеграції країн ЄС, 2004-2008 рр.

Джерело: розраховано автором на основі 11, 12, 13

Таким чином, можна зробити висновок, що процес фінансової інтеграції в країнах європейського фінансового простору протягом 2004-2008 років швидшими темпами розвивається вище ніж вглиб ($GEQGDPeu > IFIGDPeu$), що зумовлюється зростанням руху капіталу та тісним взаємозв'язком даного процесу з економічною інтеграцією (рис. 3).

Отже, фінансова інтеграція регіонального фінансового простору за останні п'ять років стала провідною закономірністю в країнах ЄС в порівнянні з економічною інтеграцією. Водночас особливістю останньої є те, що дані інтеграційні процеси розвиваються паралельно взаємовпливаючи та взаємообумовлюючи один одного.

ВИСНОВКИ

Посиленням процесу інтернаціоналізації в країнах Західної Європи відбувається зміни сфер і закономірностей його проявів. Спочатку даний процес відбувався у формі міжнародної торгівлі (зокрема на початку здійснювався на основі поділу праці) і створенні регіонального товарного ринку. Згодом пріоритети інтеграційної закономірності, що реалізуються на основі ряду економічних законів, переміщуються в сторону інших сфер, зокрема фінансів. Тобто фінансова інтеграція є похідною від економічної та проявляється на двох рівнях, що взаємообумовлюють розвиток один одного. Проте, розвиток інтеграційних процесів європейського фінансового простору просувається в 1,5 рази швидше в порівнянні з економічними. Тобто дані процеси характеризуються різною інтенсивністю, а також поступовим виокремленням фінансового союзу в окремий етап інтеграції.

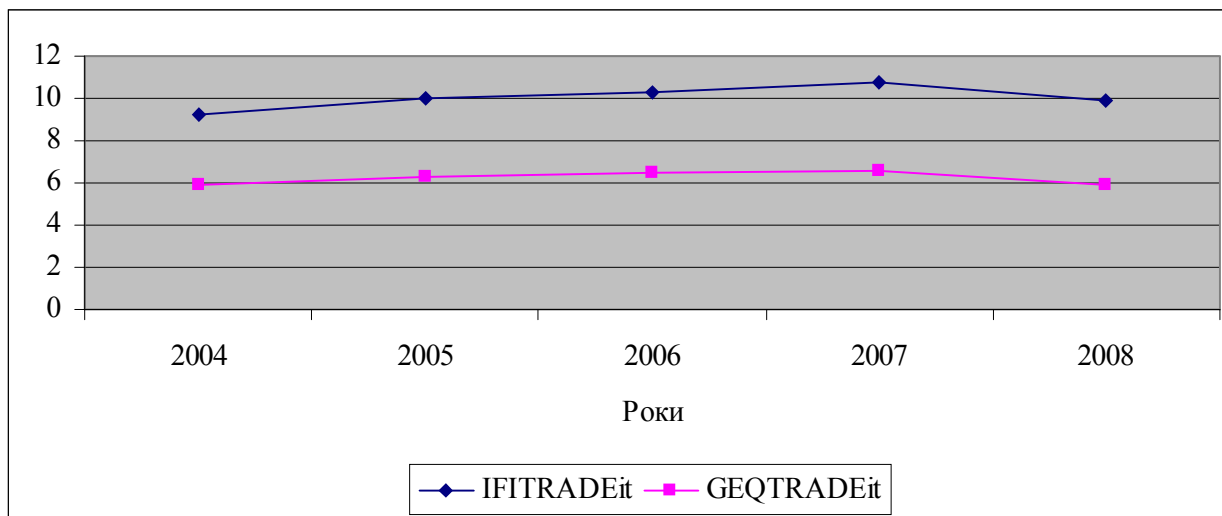

Рис. 3. Взаємозв'язок фінансової та економічної інтеграції країн ЄС, 2004-2008 рр.
Джерело: розраховано автором на основі 11, 12, 13

ЛІТЕРАТУРА

1. Пищик В. Европейская конституция и ее роль в валютной интеграции. / В. Пищик // Мировая экономика и международные отношения. — 2005. — №1. — С. 66-74
2. Евстигнеев В.Р. Валютно-финансовая интеграция ЕС и СНГ: сравнительный семантический анализ. / В.Р. Евстигнеев. — М.: Наука, 1997. — 271 с.
3. Западноевропейская интеграция и мировая экономика (Ред. кол. Х. Ноков (НРБ), Т. Паланкаи (ВНР), Р. Гюндель (ГДР) и др.) — М.: Мысль, 1979. — 350 с.
4. Константинов Ю.А. Две интеграции — два валютно-финансовых механизма. / Ю.А. Константинов. — М.: Финансы и статистика, 1986.—302 с.
5. Экономика Европейского союза: Учебник / Г.Ю. Гагарина, В.В. Громыко, З.М. Окрут, О.В. Сагинова. — М.: Экономистъ, 2003. — 399 с.
6. Иноземцев В. Восставшая из пепла: Европейская экономика в XX веке. / В. Иноземцев // Мировая экономика и международные отношения. — №1. — 2002. — С. 3-13
7. Хвойник П.И. Международная капиталистическая торговля. / П.И. Хвойник. — М., 1977. — 350 с.
8. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. Учебное пособие. / В.Г. Шемятенков. — М.: Международные отношения, 2003. — 400 с.
9. Європейська інтеграція та Україна / за ред. В.Є. Новицького, Т.М. Пахомової та В.І. Чужикова. Навчально-методичний посібник. — К.: Міністерство економіки та з питань інтеграції України, Міністерство закордонних справ ФРН, Тов-во К.Дуйсберга (ФРН). — 2002. — 480 с.
10. Шнирков О.І. Міжнародні валютні угруповання: Частина I. Європейський валютний союз. Конспект лекцій. / О.І. Шнирков, О.В. Кузнецов, С.В. Кульпінський. — К.: ІМВ КНУ ім. Тараса Шевченка, 2000. — 158 с.
11. Philip R. Lane And Gian Maria Milesi-Ferretti. International Financial Integration. International Monetary Fund. IMF Staff Papers Vol. 50, 2003. — 32 pp.
12. Monthly bulletin. European Central Bank. November 2009. — 215 pp. //www.sdw.ecb.europa.eu/reports.do?node=100000215//
13. Statistics Pocket Book. European Central Bank. July 2009. — 57 pp.